

गजानन लक्ष्मण धनगर

संशोधक

क.ब.चौ.उ.म.वि.,जळगाव

प्रस्तावना

डॉ. दुर्गा भागवत (1910–2002) एक प्रसिद्ध मराठी लेखिका, संशोधक, लोकसंस्कृती अभ्यासक आणि समीक्षक होत्या. त्यांना मराठी साहित्य, संस्कृती, आणि लोकपरंपरेचा व्यापक अभ्यास होता. त्यांचा जन्म १० फेब्रुवारी १९१० रोजी झाला. त्यांनी संस्कृत आणि लोकसंस्कृती विषयांमध्ये विशेष प्राविण्य मिळवले. त्यांची लेखनशैली विद्वत्तापूर्ण, गूढ आणि तत्त्वज्ञानात्मक होती. त्यांनी कथा, समीक्षा, निबंध आणि लोकसंस्कृतीसंबंधी लेखन केले. ऋतुपर्ण – ऋतूंच्या परिवर्तनाचा आणि निसर्गाच्या लयबद्धतेचा विलक्षण अनुभव देणारे पुस्तक. फुलांचे राज्य – वनस्पतीविषयी त्यांचे सखोल ज्ञान यात दिसते. अंधारमन – मानवी मनाच्या गूढतेचा वेध घेणारा ग्रंथ. मृगजळ – विविध विषयांवरच्या चिंतनशील लेखांचा संग्रह.

त्यांनी लोककथा, पारंपरिक ज्ञान, आणि आदिवासी संस्कृतीचा अभ्यास केला. संस्कृत साहित्यातील उपेक्षित पैलू उलगडून दाखवण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य त्यांनी केले. इंदिरा गांधींनी आणीबाणी लागू केल्यानंतर त्यांनी आपला ठाम विरोध दर्शवला आणि साहित्य अकादमीची अध्यक्षपदाची निवडणूक जिंकूनही ते पद नाकारले. त्यांनी कोणत्याही वादळाला न घाबरता सत्य आणि मूल्यांवर ठाम राहण्याचे धोरण ठेवले. त्यांना अनेक महत्त्वाचे पुरस्कार मिळाले, मात्र त्या स्वतःला पुरस्कारांपासून दूर ठेवत असत. त्यांचे लेखन आजही अभ्यासक आणि साहित्यप्रेमींमध्ये मोठ्या आदराने वाचले जाते. डॉ. दुर्गा भागवत या विद्वत्तापूर्ण आणि स्वतंत्र विचारांची लेखिका होत्या. त्यांचे कार्य मराठी साहित्य आणि लोकसंस्कृतीच्या अभ्यासात मोलाचे योगदान देणारे आहे.

मुख्य संबोध : विचारवंत, साहित्य, राजकारण, समाजकारण, संस्कृती, संशोधन, समीक्षात्मक, व्यासंगी, उच्चभ्रू, जिज्ञासूवृत्ती
विषय प्रवेश :

दुर्गा भागवत यांचा जन्म इंदूर (मध्य प्रदेश) येथे १० फेब्रुवारी, १९१० मध्ये झाला. त्यांना साधारणतः ९२ वर्षांचे आयुष्य लाभले. ०७ मे, २००२ रोजी त्यांचे निधन झाले. त्यांचे मुळ गांव महाराष्ट्रातील पंढरपूर, पण कौटुंबिक कारणांमुळे त्यांनी पंढरपूर कायमचे सोडले. दुर्गा भागवत हे नाव मराठी माणसाची मान अभिमानाने उंच करणारे आहे. दुर्गा भागवत यांचा लेखन प्रपंच अवाढव्य असा आहे तसाच तो वैविध्यपूर्णही आहे. निष्पक्ष आणि निर्भीड विचार मांडणारी एक प्रखर विचारवंत म्हणून दुर्गा भागवत यांच्याकडे पहावे लागते.

साने गुरुजी आणि दुर्गा भागवत:

दुर्गा भागवत या स्वातंत्र्य पूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळाच्या साक्षीदार. १९२० ते १९५० या कालखंडात दुर्गा भागवत यांच्या एकंदरीत जीवन प्रवाहावर गांधीवादाचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. साधना सामाहिकासाठी काही तरी लिहा या साने गुरुजी यांच्या आग्रहावरून दुर्गा भागवत यांच्या लेखनाची सुरुवात झाली. 'वाळूची पाऊले' हा पहिला लेख दुर्गा भागवत यांनी गुरुजीकडे पाठविला आणि तो साधना सामाहिकातून छापून आला.

आपल्या एकंदरीत व्यक्तिमत्त्वाच्या जडण घडणी संदर्भात आपले मत मांडत असताना त्या म्हणतात की, "साधारण तीन वर्षे वयापासून वडील माणसे जे जे करतील ते आपण करायचे अशी प्रेरणा माझ्या मनात उत्पन्न झाली. चाकू, कात्री, विस्तव ही लहान मुलांची खेळणी नव्हेत असे वडिलांनी म्हटल्यावर तिच हत्यारे माझ्या जिज्ञासेने जपली. या सर्व गोष्टीतले कौशल्य मी सहजपणे टिपू लागले. जे जे मला सहजपणे करता येत नव्हते ते ते करण्याचा मी सपाटा लावला. त्या म्हणतात की, "साधारण तीन वर्षे वयापासून वडील माणसे जे जे करतील ते आपण करायचे अशी प्रेरणा माझ्या मनात उत्पन्न झाली. चाकू, कात्री, विस्तव ही लहान मुलांची खेळणी नव्हेत असे वडिलांनी म्हटल्यावर तिच हत्यारे माझ्या जिज्ञासेने जपली. या सर्व गोष्टीतले कौशल्य मी सहजपणे टिपू लागले. जे जे मला सहजपणे करता येत नव्हते ते ते करण्याचा मी सपाटा लावला." बाईंच्या वरील अनुभवावरून आपल्या लक्षात येते की त्यांना बालपणापासूनच वेगळ्या अंगाने जगण्याची सवय झाली. त्यांच्यातील चौकसता आणि जिज्ञासूवृत्ती बालपणीच विकसित होत गेली. १९२७ मध्ये मुंबईत आल्यानंतर दुर्गाबाईंच्या वैचारिक कक्षा रुंदावत गेल्या.

महात्मा गांधी आणि दुर्गा भागवत:

महात्मा गांधींच्या स्वदेशी चळवळीचा पुरस्कार त्यांनी स्वतः खादी कपडे वापरून केला. १९२९ या सालात त्यांनी स्वतः एक वर्ष स्वातंत्र्याच्या चळवळीत स्वतःला झोकून दिले या काळात स्वदेशी चळवळीच्या अनुषंगाने त्यांनी रान पेटविले. कौटुंबिक परिस्थितीमुळे त्यांना चळवळीपासून स्वतःला अलिप्त ठेवावे लागले, त्यांची वैचारिक परिपक्वता वाढत गेली. १९३२ मध्ये त्या बी. ए. प्रथम वर्गात उत्तीर्ण झाल्या त्यांची साहित्याची अभिरुची व ज्ञान याच काळात विकसित होत गेले. एम.ए. ची पदवी प्राप्त करण्यासाठी त्यांनी बौद्ध धर्म हा त्यांच्या अभ्यासाचा विषय घेतला. बौद्ध साहित्याच्या अभ्यासासाठी भाषांतरित साहित्यावर समाधान झाले नाही म्हणून मूळ पाली वाङ्मय त्यांनी अभ्यासले या साठी पाली भाषेचे ज्ञान संपादन केले.

दुर्गा भागवत यांची दृष्टी मूळात एका संशोधकाची होती त्यामुळे साहित्यातील कथा कादंबरी काव्य नाटक या साहित्य प्रकाराकडे त्यांनी रस दाखवला नाही. स्वतःच्या कविता त्यांनी अक्षरशः जाळून टाकली. पैस मधील लेखात आपला हा अनुभव सांगताना त्या म्हणतात की, "मी कविता जाळल्या, त्या सुखाने जाळल्या. कारण माझ्या मनात काही तरी प्रेरणा रजू घालत होती ही बाईंच्या ठिकाणी असलेली प्रेरणा एका महान तत्व चिंतकाची होती. त्यांच्यातला एक संशोधक त्यांना वेगळी वाट खुणावत होता. जाळल्या, त्या सुखाने जाळल्या. कारण माझ्या मनात काही तरी प्रेरणा रजू घालत होती."²

राष्ट्रीय चळवळ व दुर्गा भागवत:

दुर्गाबाईंचे 'दुर्गा' हे नावच त्यांच्यातील निडरतेचे प्रतिक होते. १९३० पर्यंत त्यांचा राष्ट्रीय चळवळीशी निकटचा संबंध होता पण पुढे तो हळू-हळू कमी झाला. स्वतःला संशोधनात झोकून दिले पाहिजे असे त्यांना वाटायला लागले आणि आणि यातूनच त्यांनी विद्यावाचस्पती पदवी साठी अभ्यास करण्याचे ठरविले. पठडीबाज संशोधन विषय न घेता त्यांनी विद्यावाचस्पती पदवी साठी मध्यप्रदेशातील आदिवासींचा समाजशास्त्रीय अभ्यास' असा आगळा-वेगळा आणि महत्वपूर्ण संशोधन विषय घेतला. या विषयाच्या संशोधनाच्या अनुषंगाने प्रत्यक्ष आदिवासी जीवनाचा सखोल अभ्यास केला. या अभ्यासातून त्यांनी हिंदू आणि आदिवासी यांचा तौलनिक अभ्यास केला. संशोधनाच्या अंतिम टप्प्यात विषारी सुरण कापले म्हणून त्यांना रोगाने घेरले. त्यांचा प्रबंध विद्यापीठाला सादर करावा असे त्यांच्या वडिलांनी त्यांचे मार्गदर्शक डॉ. घुर्गे यांना त्यांचा प्रबंध मुंबई विद्यापीठास सादर करण्याची विनंती केली पण अपूर्ण भाग असल्याचे कारण देत तो प्रबंध सादर झाला नाही. त्यांचे या संदर्भातील लेखन एशियाटिक सोसायटीच्या जनर्ल्स मधून त्या काळात छापून आली. आपल्या या संदर्भातील परिस्थीविषयी त्यांनी आपल्या 'डूब' मधील लेखात केली आहे.

महात्मा गांधीजींच्या शिकवणूकीचा आपल्यावर प्रचंड परिणाम झाला असल्याचे त्यांनी सरोजिनी वैद्य यांनी घेतलेल्या मुलाखतीत म्हटले आहे. त्या म्हणतात, गांधीजींच्या शिकवणूकीचा माझ्यावर फार संस्कार झालेला आहे. जगण्याच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रात त्यांनी दिलेली हाक मला ऐकू आली आहे" दुर्गा भागवतांचा हा आत्मविश्वास आपणाला त्यांच्यातील प्रखर संशोधक उजागर करतो. आपल्या एकंदरीत लेखन प्रेरणा आणि आपल्या लेखनाचा एकूण व्यासंग प्रकट करीत असतांना मीना वैशंपायन यांनी घेतलेल्या मुलाखतीत त्यांनी म्हटले आहे की, "माझ्यापुरते बोलायचे झाले तर शास्त्रीय, संशोधनात्मक लेखन ही माझ्या ललित लेखनाची प्रेरणा ठरली. संशोधनात्मक लेखन झाले नसते तर बहुधा आज मी ज्या प्रकारचे ललित लेखन केले आहे त्याची निर्मितीही झाली नसती."³

दुर्गा भागवत यांच्या वरील मतावरून आपल्या लक्षात येते की दुर्गा भागवत यांची संशोधनावर किती अतोनात माया होती. नव्हे तर आपल्या समग्र लेखनाचा पाया हा संशोधन आहे हे त्या जेव्हा सांगत आहेत याचा अर्थ असा आहे की ज्या लेखकाची पाळेमुळे खोलवर दडलेली असतात त्या लेखकाची निर्मिती ही अत्यंत कसदार आणि सुक्ष्म जाणिवेतून आलेली असते. दुर्गा भागवत यांची एकूण ७० पुस्तके वरदा बुक्स हाऊसचे अ. ह. भावे यांनी प्रकाशित केली दुर्गा भागवत यांच्या व्यक्तिमत्त्वाविषयी आपले अनुभव कथन करीत असतांना त्यांनी म्हटले आहे की, "त्यांच्या परखड स्वभावामुळे व निस्पृहपणामुळे त्यांच्याबद्दल अनेक लोक गैरसमज करून घेत. या निस्पृहपणाच्या गुणामुळेच दुर्गाताईंचे पुष्कळ नुकसान झाले असे माझे मत आहे."⁴ दुर्गा भागवत यांची एकंदरीत व्यक्तीचरित्राविषयी त्या कालखंडाच्या अनुषंगाने आपले मत मांडीत असतांना त्यांनी दुर्गा भागवत एक संशोधक आणि विचारवंत म्हणून राष्ट्रीय पातळीवर किती महत्वपूर्ण आहेत या संबंधातील आपले मत त्यांनी स्पष्टपणे मांडले आहे.

दुर्गा भागवत यांचे व्यक्तीमत्व हे असामान्य व्यक्तीमत्व होते आपल्या जीवनात आपण माणूस म्हणून जगलो पाहिजे स्त्री-पुरुष या भेदाच्या पलीकडे जाऊन आपण माणूस असलो पाहिजेत या संदर्भात आपल्या एका मुलाखतीत त्या म्हणतात, "मनुष्य कसाही असो त्याला त्याच्या पद्धतीनं जगू द्यायचं, ही स्त्री भूमिका असते. अपंग, दुःखी, मुर्ख, अपयशी साऱ्याबद्दलची सहायभूती म्हणजे स्त्री. निसर्ग तिला जीवन सौन्दर्याची वेगळीच जाण देतो तेव्हा वाटतं बाईंचा जन्मच चांगला आहे. पण तत्वशून्यतेने जगणं म्हणजे व्यवहारकौशल्य. आज पुरुषाच्या प्रमाणेच सरसकट सगळ्या बायकांनाही बाटू लागलं, तर मात्र मला हेही म्हणता येणार नाही. तेव्हा मागायचं असेल तर 'मनुष्याचा जन्म' एवढंच मोघमपणाने मागावं हे बरं."⁵ दुर्गा भागवत यांचा जीवनाकडे पाहण्याचा

एकूण दृष्टिकोन किती यथार्थ आहे याची प्रचिती आपणाला त्यांच्या वरील मनोगतातून येते. त्यांची जीवनदृष्टी हीच त्यांच्या संबंध लेखनातून अवतरलेली आहे. कुठल्याही प्रकारची भीड-भाड न ठेवता अत्यंत स्पष्टपणे आपले परखड मत मांडणारी ही विदूषी जगावेगळी आहे. अत्यंत व्यासंग असूनसुद्धा त्यांच्या अहंकाराचा लवलेशही त्यांच्या लेखनात आणि एकंदरीत त्यांच्या वास्तविक आयुष्यात दिसला नाही. दुर्गा भागवत यांचे एकूण कार्यकर्तृत्व असामान्य अशा स्वरूपाचे असलेले दिसून येते. दुर्गा भागवत यांनी लेखनाबरोबरच सामाजिक कार्यायातही स्वतःला झोकून दिले. त्यांची ज्ञान लालसा विविधांगी स्वरूपाची असलेली दिसते. त्यांच्या असामान्य व्यक्तिमत्वाची पावती देणारे विचार आहेत.

दुर्गा भागवत यांनी विविध अंगाने लेखन केलेले आहे. त्यांच्या लेखनाची मूलभूत प्रेरणा मानवी जीवन आणि संस्कृती ही राहिली आहे. त्यांनी बाल साहित्य, बौद्ध साहित्य, कथा, चरित्र, ललित, संशोधनपर, वैचारिक, समीक्षात्मक अशा विविध अंगांनी त्यांनी लेखन केलेले आहे. त्यांची संस्कृत, पाली, इंग्रजी, फ्रेंच जर्मन या भाषांवर पकड होती. त्यांच्या या व्यासंगी व्यक्तिमत्वामुळे त्यांचे लेखन वैविध्यपूर्ण निर्माण झालेले आपणास दिसून येते. स्त्री म्हणजे भारतीय संस्कृतीत दबलेली अथवा दाबल्या गेलेली त्यांनी कधीच चित्रित केली नाही. दुर्गा भागवत यांना स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात मुक्त जीवन जगण्याचा अधिकार मिळाला त्याला त्यांची कौटुंबिक परिस्थिती कारणीभूत आहे. कारण तत्कालीन उच्चभू आणि संस्थापित कुटुंबात त्यांच्या जन्म झाला. ज्या काळात स्त्रीयांना शिकण्याची मुभा नव्हती अशा कालखंडात त्यांनी पदव्युत्तर शिक्षण घेतले. स्वतः प्राध्यापक म्हणून कार्य केले. निष्पक्ष आणि निर्भीड विचार मांडणारी एक प्रखर विचारवंत म्हणून दुर्गा भागवत यांच्याकडे पहावे लागते.

निष्कर्ष:

१. दुर्गा भागवत यांच्या चतुरस्त्र व्यक्तिमत्वाचा आढावा घेत असतांना त्यांचे स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील लोकसाहित्य, साहित्य आणि सामाजिक क्षेत्रातील योगदान किती महत्त्वपूर्ण आहे याची मांडणी केली आहे.
२. दुर्गा भागवत या एक असामान्य व्यक्तिमत्व असलेल्या भारतातील महान विचारवंत, चळवळीशी नातं असणारं अशा प्रकारचं व्यक्तिमत्व. साहित्य, राजकारण, समाजकारण या मध्ये त्या नेहमी अग्रेसर राहिल्या.
३. स्वातंत्र्य लक्ष्यात सक्रीय सहभाग नोंदवून देशाच्या स्वातंत्र्य चळवळीच्या त्या साक्षीदार राहिल्या. विविध भाषा ज्ञात असणाऱ्या दुर्गा भागवत साहित्य, विज्ञान, शिक्षण, मानववंशशास्त्र आणि लोकसाहित्य या अभ्यास क्षेत्रात विशेष महत्त्वपूर्ण कामगिरी करून आपली स्वतंत्र ओळख निर्माण करून गेल्या.
४. स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडात अनेक स्त्रीया पुढे आल्या पण दुर्गाबाई स्वातंत्र्य आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंड या दोन्हीच्या साक्षीदार आहेत. त्यांचा व्याप्त असा जीवनानुभव भारतीय वैचारिक परंपरेत निश्चितच भर घालणारा आहे.
५. दुर्गा भागवत यांना विविध भाषांचे असलेले ज्ञान त्याचबरोबर त्यांची विविध विषयांची अभ्यासाची व्याप्ती. त्यांचा बहुविद्याशाखीय दृष्टिकोण, लोकसाहित्याच्या अनुषंगाने केलेली अत्यंत अभ्यासपूर्ण मांडणी. आणीबाणीच्या संदर्भात निर्भीडपणे मांडलेली भूमिका. समाज चिकित्सेचा मूलगामी दृष्टिकोण अशा विविध पैलूमुळे दुर्गा भागवत या स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील असामान्य स्त्री व्यक्तिमत्व ठरते यात शंका नाही.

संदर्भ ग्रंथ :

१. भागवत दुर्गा, प्रासंगिका, वरदा बुक्स, पृ. क्र. ५४.
२. भागवत दुर्गा, डूब, पृ. क्र. १३५.
३. भागवत दुर्गा, पैस, मौज प्रकाशन गृह, पृ. क्र. ६५.
४. भावे अ. ह., दुर्गा भागवत: एक ओझरते दर्शन, साहित्यसूची २००२, पृ. क्र. ४१
५. वैद्य सरोजिनी, विमुक्त प्रवासिनी, महाराष्ट्र टाइम्स, ०२ एप्रिल १९७२, पृ. क्र. ११५
६. भावे ब्र. ह., दुर्गा भागवत: एक ओझरते दर्शन, साहित्यसूची २००२, पृ. क्र. ०३